

El pas d'Adolf Pizcueta per la maçoneria (1922-1929)¹

Santiago-Andreu Vallés Casanoves
Universitat de València

1. Semblança biogràfica

Adolf Pizcueta (1901-1989) va ser una de les figures més rellevants del valencianisme polític i cultural de tot el segle XX. A cavall entre la generació de 1909 i la generació de 1930, l'actuació de Pizcueta és decisiva en la conformació del valencianisme polític i cultural de l'època d'entreguerres.

Vinculat familiarment a Fèlix Pizcueta Gallel (1837-1990), figura destacada del republicanisme i de la Renaixença literària al País Valencià, Adolf Pizcueta Alfonso, nascut en 1901 i mort en 1989, s'inicia en el món del valencianisme cap a 1918. Col·laborà intensament en el diari *La Correspondencia de Valencia*, mentre fou òrgan de la Unió Valencianista Regional, i després en *El Pueblo*, portaveu del republicanisme radical creat per Vicent Blasco Ibáñez. President de la Joventut Valencianista i secretari de la Secció Valenciana de l'entitat Nostra Parla, fundà l'Estel en 1928, plataforma editorial més important del valencianisme de preguerra, també fou director de *Taula de Lletres Valencianes* durant el període més fecund de la revista (1928-1930).

La seua intervenció fou decisiva per a la normativització de la llengua al País Valencià, a partir de les *Normes ortogràfiques* de Pompeu Fabra, aprovades per l'Institut d'Estudis Catalans en 1913. A les pàgines de *Taula*, el juliol de 1930, adreça *A tots els escriptors valencians* una crida a la codificació ortogràfica que es formalitzaria amb les Normes signades a Castelló de la Plana el 21 de desembre de 1932.

Membre fundador de l'Agrupació Valencianista Republicana (AVR), el 1930, dirigí el setmanari *Avant* (1930-1932), òrgan del partit, però aviat abandonà l'activitat política. Amb la voluntat de fer convergir en un mateix espai totes les sensibilitats del valencianisme, Pizcueta fou, com a cap de redacció, fonamental per al setmanari *El Camí* (1932-1934).

Des de Proa (Consell de Cultura i Relacions Valencianes), institució creada en 1935, com a secretari general, portà a la pràctica una tasca ingent destinada a promoure la llengua i la cultura i a tendir ponts amb la resta de territoris de parla catalana i del País Basc i de Galícia.

Després de la guerra col·laborà al finançament dels cursos de valencià dirigits per Carles Salvador a Lo Rat Penat i en altres iniciatives culturals. En aplicació de les disposicions testamentàries de Gaetà Huguet Segarra, Pizcueta presidí la Fundació Huguet, constituïda el 3 de gener de 1962, que desplega una intensa activitat de foment de la llengua i la vertebració del territori col·laborant amb tot tipus d'entitats i associacions valencianistes.

El mateix any, llançà la segona època de L'Estel, amb Manuel Sanchis Guarner com a director. Fou un dels promotors, amb Joan Fuster, del Secretariat de l'Ensenyament de l'Idioma, el 1971, i després vicepresident d'Acció Cultural del País Valencià, creada per iniciativa de tots dos el 1978, en desaparèixer la dictadura franquista.

¹ Aquest estudi reproduceix, en gran part, la investigació inèdita feta al seu dia per a la tesi doctoral *Política i periodisme en Adolf Pizcueta (1918-1923): llengua i construcció identitària al País Valencià*, dirigida per Antoni Ferrando i llegida a la Universitat de València el 21 de juny de 2024.

2. L'entrada en la maçoneria

La incorporació d'Adolf Pizcueta a la maçoneria es produeix en 1922, quan a penes té 21 anys. Es tracta d'un moment decisiu en la trajectòria d'un jove que participa d'una activitat intel·lectual, professional, política i periodística prometedores com a home de confiança de l'empresari i polític Ignasi Villalonga i com a destacat dirigent de la Joventut Valencianista. Quan Pizcueta entra en la maçoneria, és ja un actiu destacat al si del valencianisme, conegut per les seues cròniques en *La Correspondencia de Valencia* (1918-1923) i per la seua col·laboració en l'impuls de diverses publicacions valencianistes com ara *Pàtria Nova* (1923). Són tan sols alguns exemples, projeccions de les formes d'entrar en la vida civil i intentar guanyar per a la reivindicació identitària un espai propi tant a través de l'opinió pública com de la política.

A partir dels vint-i-dos anys, a Pizcueta se li havia obert un horitzó, inicialment condicionat de manera negativa per la dictadura del general Miguel Primo de Rivera, que, entre el 1923 i el 1930, suspengué les activitats de les organitzacions polítiques democràtiques, atacà la llengua i la cultura catalanes i mantingué un règim de censura particularment estret —i sovint poc intel·ligent i fins i tot pintoresc. Després, vindrien altres condicionaments, imposats pels governs transitoris del general Dámaso Berenguer i l'almirall Aznar. A continuació, per les esperances de la Segona República, iniciada el 14 d'abril de 1931, coaccionades i finalment truncades per monàrquics dels dos signes —alfonsins i carlins— i pels grups feixistes unificats en Falange Espanyola. Amb la col·laboració militar acostumada en aquests casos, a Espanya. I la molt més útil dels governs totalitaris de Mussolini i Hitler. Tot seguit, per la Guerra civil (juliol de 1936-abril de 1939) i, més enllà, per la dictadura franquista, actuant al País Valencià des del 1938 i, acabada aquella, per la Transició iniciada amb la mort del dictador el 1975 i conclosa amb les eleccions de 1978. Ja per acabar, pels anys fins a la mort de Pizcueta, el 1989, quan moltes de les iniciatives que ell havia encetat o en què havia intervingut en el període de la seua joventut, havien représ forma. Malgrat l'anticatalanisme i l'extrema dreta, malgrat l'antivalencianisme flagrant de la major part de la dreta valenciana, Adolf Pizcueta encara pogué veure un règim autonòmic incipient, la cooficialitat del valencià i la introducció de la llengua en la docència, i altres canvis que mostraven la precària però persistent consciència nacional al País, per damunt de totes aquelles peripècies que ell havia viscut. Fins al 1923 i després.

Hi ha una faceta en l'activitat no professional d'Adolf Pizcueta que perdurà alguns anys després i que, en qualsevol cas, tindria repercussions negatives per a ell en el futur. Es tracta de la seua pertinença a la francmaçoneria.

En una trajectòria tan rica en episodis distints, aquesta adscripció tingué un inici elegit per ell —no per imposicions externes— i també un final voluntàriament escollit. L'hem reconstruït, només en allò que interessa a l'àmbit d'aquest estudi, amb la documentació actualment a l'abast, al Centre Documental de la Memòria Històrica, de Salamanca, i la bibliografia que en permet l'explicació. Òbviament, és possible que en el futur apareguen noves dades en arxius ara no accessibles. Considerem que això podria afectar, sobretot, la data en què Pizcueta sembla haver abandonat la maçoneria.

Així, al març de 1922, el nostre personatge va ingressar a la Lògia Federació Valentina núm. 93. Es tractava d'un organisme històric, supervivent de la maçoneria valenciana del segle XIX, després de la crisi provocada per l'acusació de complicitat amb l'independentisme filipí. La Lògia assolí quaranta anys d'existència i per les seues files passaren vora sis-cents membres.² Pizcueta passaria tot seguit, en ser fundada el 1923, a la Lògia Les Germanies, on adoptà aquest nom maçònic. Aquesta Lògia va perviure fins al

² Veg. Heras, Nogales Flores i Fernández (1993).

1929. Era una lògia en què participaven valencianistes declarats, com ara Francesc Soto i Mas, que hi fou venerable mestre en 1927, Marià Ferrandis Agulló, Vicent Tomàs i Martí i Tomàs Fabregat. D'acord amb Sampedro, celebrava les seues sessions en valencià (sobre la lògia, Sampedro 2023, 274-278).³

Després de la guerra, en l'escrit de descàrrec presentat davant el Tribunal Especial per a la Repressió de la Maçoneria i el Comunisme (TERMC), tot negant haver pertangut a cap institució maçònica, Pizcueta declarà que havia estat Francesc Soto i Mas qui l'havia volgut *convèncer*, en reunions que feia en una penya d'amics —probablement al Café de La Democràcia, casino i centre d'activitats directament relacionat amb el PURA— per crear un grup de tendència valencianista.

Tot i que en aquests casos era quasi obligat donar noms de persones exiliades o difuntes, sobre les quals no podia recaure la repressió, i no delatar-ne d'altres que pogueren ser-ne víctimes a continuació, sembla probable la influència de Francesc Soto i Mas sobre el seu amic Pizcueta, en aquestes qüestions. En efecte, l'empresari, d'idees socialistes com posteriorment el definiria Pizcueta,⁴ participaria amb ell en la creació de

³ Queda el dubte de si Joaquim Reig va pertànyer també a la maçoneria. Pérez Moragón (2020) feu al·lusió a una denúncia que l'incriminava durant la guerra civil. Cita una carta del cardenal Isidre Gomà, arquebisbe primat de Toledo i gran defensor de la rebel·lió antirepublicana que qualificà de *Cruzada*, a Ramón Serrano Suñer, ministre de l'Interior i gran assessor del seu cunyat, Francisco Franco. La carta, datada a Toledo el 5 d'abril de 1938, feia: "Persona muy significada y de toda mi confianza, y con cuya amistad me honro, me pide recomiende a V. la persona y asunto siguiente, lo que hago con el mayor interés.

Se trata de D. Joaquín Reig, diputado que fué por Barcelona y sobre quien pesa una denuncia anónima en que se le acusa de ser masón. Parece ser todo ello una vil imputación que se le hace al recomendado precisamente cuando tal vez el Gobierno Nacional intentaba utilizar sus servicios en puesto de confianza. Contra la afirmación clandestina están los hechos siguientes, que no parecen compadecerse con ella: el Sr. Reig, cuando la incautación de los bienes de los jesuitas, defendió gratis a éstos, como abogado. Reig es quien ha dirigido toda la propaganda nacional en el centro de París [...] Ha impulsado todo cuanto se refiere a los intereses religiosos de los españoles en Francia, obteniendo la colaboración de las firmas que han trabajado allí en favor nuestro.

La imputación de masón que se le hace al Sr. Reig es calificada por mi amigo de 'totalmente absurda'.

Mi interés al hacer esta recomendación es, en primer lugar, deshacer un injusto agravio, a petición de persona de toda solvencia; y luego evitar que España pueda verse privada de las colaboraciones del Sr. Reig, cuando tan necesario es el esfuerzo de toda persona de buena voluntad."

Reig i Serrano Suñer havien coincidit com a diputats en el Parlament i es podien conèixer. Sembla bastant possible, d'altra banda, que la persona que s'adreçà a Gomà demanant-li intervenció fóra Ignasi Villalonga. Pérez Moragón ens suggereix la hipòtesi que Reig s'iniciara a la Gran Bretanya, on passà una temporada d'on sortí el seu llibre *Contes per a infants (De la imaginació nòrdica)*, editat el 1930 per l'Estel, que Pizcueta dirigia. Ens refereix també que una vegada Pizcueta li caracteritzà Reig com a «més liberal» en les idees que Ignasi Villalonga, que era molt catòlic. Em diu també que, sense caure en teories conspiracionistes, els noms que figuren en el quadern ja al·ludit, enviat als serveis antimaçònics espanyols des del París ocupat pels alemanys, llança una llum nova sobre l'episodi en què Joaquim Reig, amenaçat de mort al principi de la guerra per grups més o menys incontrolats, se salvà arribant a Bilbao, després d'haver-lo dut amb cotxe oficial a Madrid per l'alcalde de València Cano Coloma, vell amic, per acollir-se a la protecció d'Indalecio Prieto (Cano Coloma, 31-33). Manuel Irujo els convidà a sopar en un restaurant, on hi havia també Josep Benedito i Lleó, d'Esquerra Valenciana, i Domingo Torres, de la CNT, que substituïria en el futur Cano en l'alcaldia. D'acord amb la llibreta esmentada, Benedito, antic blasquista, i Torres, eren maçons. Tots dos, que havien enviat al front una columna contra les tropes rebels, admeteren de seguida que Reig marxés a Bilbao.

⁴ Testimoni de Francesc Pérez Moragón, el qual ens informa que Pizcueta defugia donar-li informacions sobre maçons com ara Marco Miranda o Darío Marcos, per a la redacció d'algun treball, com ara articles per a la *GEC*. Declarava no haver-los conegut, en una operació deliberada d'oblí. Fins i tot un dia es va mostrar tàcticament escandalitzat perquè en plena Transició algun periòdic havia acusat un o altre polític de maçons. "Aviat va veure, diu Pérez Moragón, que jo no donava cap importància a aquesta mena d'afiliacions, però mai no li vaig preguntar per la seua, que era ben coneguda en el valencianisme de la meua època, ni sé què m'hauria respost."

l'Agrupació Valencianista Republicana (AVR) i fou elegit regidor de València per aquesta organització en les eleccions municipals que a l'abril de 1931 acabaren amb la monarquia d'Alfons XIII i portaren la Segona República. Morí a l'exili el 1941 (Cortés 1993, 50-52).

Iniciat el 1919 en la Lògia Federació Valentina, Soto i Mas creà tallers com ara les lògies Patria Nueva i Les Germanies i, a partir de 1930, de la Blasco Ibáñez, i ocupà el càrrec de venerable mestre. També fou membre del capítol de Cavallers de la Rosa-Creu "Paz y Justicia". Va ascendir al grau 30 en 1927 i al 32 en 1931. Va ser membre del Sobirà Consell de Cavallers Kadosch "Los Trece" núm. 22 i dirigent de la Gran Lògia Simbòlica Regional del Llevant d'Espanya, de la qual va ser Gran Mestre entre 1935 i 1939, ja amb grau 33. En 1937 va ser escollit Tinent Gran Comanador del Suprem Consell del Grau 33 i al mateix temps Gran Mestre adjunt del Gran Orient Espanyol.

Probablement, en l'ingrés de Pizcueta a la maçoneria degué influir una certa tradició familiar. Fèlix Pizcueta Gallel havia pertangut a l'Orde. Francesc Pizcueta Carrión, pare d'Adolf Pizcueta, fou membre de la Lògia Severidad núm. 92, amb el nom de Virgilio, entre 1891 i 1892. No passà del grau primer (Mellado & Ponce, 136).

Aquesta continuïtat en la pertinença maçònica no seria tal vegada infreqüent. I ací intervé un altre factor que convé assenyalar, per bé que no ha estat possible de documentar-lo per complet. Ens referim a la hipotètica identitat religiosa del personatge que estudiem. D'una banda, cal indicar que no ha estat possible de trobar en la documentació eclesiàstica referències a un possible baptisme a Xella, lloc del seu naixement, ni en altres poblacions.

En aquell temps, per les mateixes dificultats de transport, era habitual i lògic batejar els nadons al lloc on les mares els havien parit. Una altra dada rellevant a considerar és que, arran de les investigacions sobre la pertinença d'Adolf Pizcueta a la maçoneria, algú denuncià, i així consta en la documentació conservada a Salamanca, que ell mateix havia fet soterrar el pare al cementeri de Benimaclet sense que a la làpida funerària figurés cap símbol religiós. El denunciat al·legà en descàrrec seu que s'havia limitat a complir la voluntat paterna. Encara que fora així, es pot veure en el fet la confirmació que ja el pare era persona no religiosa. Si més no, els darrers anys de la seua vida.

3. La incidència del blasquisme en les lògies

Convé introduir ací una referència succinta i merament indicativa sobre la importància de dos fenòmens contradictoris i de singular rellevància cultural i política en la societat valenciana de finals del segle XIX i primer terç de la centúria següent: el clericalisme i el seu contrari, l'anticlericalisme. Es tracta de dos moviments completament oposats i, al nostre parer, estudiats fins ara de manera insuficient. Particularment al País Valencià, on tingueren manifestacions d'importància i, ocasionalment, d'una brutalitat innegable.

És l'opinió d'un historiador tan caracteritzadament catòlic com Cuenca Toribio (710) sobre la complementarietat entre contraris —ell ho deia en altres paraules, però equivalents—, entre clericalisme i anticlericalisme.

A la ciutat de València tingué en aquells temps una influència decisiva, en aquestes qüestions, el pes polític i ideològic del blasquisme, que òbviament influí amb més o menys pes en el pensament i l'acció de Pizcueta, si més no en la seua relació quotidiana amb els grups que es reunien al casino de La Democràcia. Com ha escrit Pérez Moragón (2011a, 11).

Es considera, amb raó, que l'anticlericalisme va ser un dels ingredients fonamentals en l'ideari i en l'agitació ideològica i propagandística blasquistes, si bé, com és ben sabut, no es tractava d'un signe d'identificació exclusiu d'aquell moviment polític (Reig 1986; Magenti Javaloyas 2002). Hi havia corrents laïcistes en els republicans, però també entre

els monàrquics alfonsins de tendència liberal –amb José Canalejas com a figura més notable en aquest sentit–, si bé entre els primers hi havia en aquesta matèria una radicalitat que no era tan forta en els segons, a conseqüència potser de les responsabilitats que comporta l'exercici del poder governatiu de l'Estat, o de les expectatives raonables d'obtenir-lo, gràcies al sistema de torns establert per la Restauració.

També entre els anarquistes i en àmbits relacionats amb ells –només cal recordar el cas de Francesc Ferrer i Guàrdia–, l'anticlericalisme o el laïcisme foren ben actius.

En aquest sentit, el mateix Pérez Moragón (2011a, 12) assenyala com

En Blasco, la relació entre maçoneria, laïcisme i anticlericalisme ha estat subratllada per Pura Fernández (2000). Blasco havia ingressat en la lògia Unión, de València, pertanyent al Serenísimo Gran Oriente de España, el 1887, i es mantingué durant un temps relacionat amb organismes maçònics, fins que se'n va desvincular, si bé sempre mantingué relacions polítiques i d'amistat estretes amb maçons republicans. Només cal resseguir, si de cas, les biografies d'alguns dels qui el succeïren en la direcció del seu partit o dels qui col·laboraren amb ell en la lluita contra la dictadura de Primo de Rivera, a París o a València: Sigfrido Blasco-Ibáñez, Juli Just, Vicent Marco Miranda, Carles Esplà i d'altres (Gómez Molleda 1986, índex onomàstic).

Al mateix article, encara recordava Pérez Moragón (2011a, 14) que:

[...] seria un error entendre l'anticlericalisme blasquista només a través dels aldarulls de carrer, dels gestos més o menys demagògics, de la rebentada de processons o de fets semblants. Per a veure més enllà és útil repassar els catàlegs de les editorials Sempere i Prometeo, inspirats en bona mesura pel mateix Blasco Ibáñez. Les llistes de títols i autors seleccionats proven que hi havia intencionalitats més profundes darrere d'aquelles manifestacions urbanes i de les controvèrsies periodístiques: uns propòsits ben clars d'incidir en la formació d'amplis nuclis de persones, a través d'una política de traduccions molt intencionada i, pel que sembla, acollida amb molt d'interès per una gran quantitat de lectors en tota l'àrea lingüística de l'espanyol.

I feia una relació eloqüent i necessàriament extensa d'una part significativa de títols de traduccions en part publicades per inspiració de Blasco Ibáñez, que necessàriament havien d'incidir en la formulació d'una cultura popular laica i en molts casos anticristiana o anticlerical:

En efecte, a la primeria del segle passat, el diari conservador *Las Provincias* podia comentar que a València hi havia una empresa editorial que llançava a milers, amb uns preus extraordinàriament barats, obres dels escriptors espanyols i estrangers que estaven promovent allò que el diari conservador anomenava, amb termes adorablement discrets, “una atrevida revolució intel·lectual”. Es tractava de l'Editorial Sempere, propietat d'un llibrer de vell, Francesc Sempere i Masià (1859-1922) i de Blasco Ibáñez. Fundada el 1900, aquella editorial en pocs anys va publicar en castellà una gran quantitat de títols de literatura, sociologia, pensament o ciències experimentals. Eren textos de pensadors anarquistes i socialistes –Kropotkin, Proudhon, Bakunin, Malato, Vandervelde, Marx, Engels–, de científics renovadors –Darwin, Haeckel–, de filòsofs –Schopenhauer, Nietzsche– o de grans literats europeus –Maupassant, Txèkhov, Ibsen, Tolstoi–. A més, la primera edició espanyola del *Dictionnaire philosophique portatif*, de

Voltaire, la *Història de la Revolució francesa*, de Jules Michelet, o una sèrie de fascicles amb l'*Encyclopédie*, de D'Alembert.

Amb el segell de Sempere, tot d'idees renovadores arribaren a lectors d'una banda i l'altra de l'Atlàntic —en les peripècies americanes de Blasco hi havia sempre una part dedicada al comerç editorial—, en volums ben assequibles de preu.

La influència de l'operació va ser enorme. Per exemple, en la difusió de les idees anticlericals. El 1905, Sempere treia a la llum, en traducció de Carmen de Burgos Seguí, *La Iglesia cristiana*, de Renan. Ja havia publicat quatre títols més d'aquest autor.

El ritme de creixença del catàleg resulta impressionant. El 1905, per exemple, arribaren a les llibreries trenta-quatre nous llibres amb el segell de Sempere, entre els quals, *El único y su propiedad*, de Stirner, *Federalismo, socialismo y antiteologismo*, de Bakunin, *La anarquía y el colectivismo*, de Naquet, *Cuadros históricos de la Revolución francesa*, de Chamfort, dues novel·les “socials” de Blasco —*La bodega* i *La horda*—, *El tablado de Arlequín*, de Pío Baroja, *En la prisión*, de Gorki, els dos toms de la *Historia de la creación de los seres organizados según las leyes naturales*, de Haeckel, i, en la col·lecció “Los Clásicos del Amor”, versions de Dafnis i Cloe, *L'ase d'or* i una antologia de les memòries del cavaller Casanova. Tot plegat, només en un any.⁵

Convé tenir present, en aquest marc històric, que la premsa va jugar un paper decisiu en la creació d'opinions a favor o en contra de la religió catòlica, però també de la maçoneria. Hi hagué publicacions especialitzades, algunes d'una existència prolongada, que impugnaven les idees maçòniques, així com d'altres, en general menys poderoses i vinculades directament a orients, lògies o obediències, que les defensaven. És un fenomen comunicatiu generalitzat llavors arreu del món més tecnificat, incloent-hi Espanya (Ferrer Benimeli 1993). Des de Barcelona, el lerrouxisme tingué un lloc destacat en aquestes lluites, en els primers decennis del segle xx, especialment pel que fa a la defensa del lliurepensament i de la maçoneria, com ho va estudiar Sánchez Ferré (13-60). Caldria fer una recerca semblant en la premsa valenciana d'aquell temps, analitzant en particular l'orientada pel blasquisme i altres corrents republicans de caràcter radical.

En qualsevol cas, tornant a l'adscripció maçònica de Pizcueta, tal com la documentava l'Administració franquista que se n'ocupava, a través del Tribunal Especial per a la Repressió de la Maçoneria i el Comunisme (TERMC), els informes que l'incriminaven anaven més enllà i asseguraven que es tractava d'un *ateo*. De manera evident, aquesta acusació és molt més greu, i ajuda millor a caracteritzar l'acusat —si fora certa la de militància maçònica. També és cert que el Tribunal no podia ocupar-se, com l'antiga Inquisició, d'ateisme o heretgies. Ara, no podem deixar de tenir-la en compte, ja que, en el cas de ser certa, inspiraria indubtablement una part important del pensament i l'acció d'Adolf Pizcueta.

Hi ha en la classificació, per dir-ho així, com una gradació en la gravetat. Una cosa era haver estat maçó i no haver-se retractat, com era obligatori d'acord amb la legislació aplicable. Una altra, professar una ideologia anticlerical i fins i tot manifestar-la —extrem certament punible en aplicació d'altres normes. I, finalment, hi havia la incredulitat completa. No en l'Església de Roma ni en els seus sacerdots i institucions, sinó en la base mateixa: Déu, en totes les seues manifestacions i com a suprema justificació de tot el sistema. Eclesiàstic i polític. No hem arribat encara a la Constitució republicana de 1932, que definia l'Estat com a laic. Arribaria un moment, a partir de la Victòria franquista, que

⁵ Veg. també Pérez Moragón (2011b), per a més detalls sobre l'activitat editorial dirigida o inspirada per Blasco Ibáñez en una direcció semblant a l'apuntada.

no hi havia matisos. Qualsevol discrepància era punible. Amb caràcter retroactiu i en plena confusió de termes, identificacions i idees.

En la titulació del tribunal que castigaria Pizcueta, hi havia la paraula *Comunismo*. No es referia, amb la pulcritud definitiva que qualsevol llei exigiria, al que llavors s'entenia per *comunisme*, és a dir els partits dependents de la Internacional Comunista de Stalin; o, a tot estirar, al trotskisme i altres grups enfrontats a aquella. Abastava també el comunisme llibertari, el socialisme —democràtic o no— i, en definitiva, qualsevol forma de pensament polític que el Tribunal considerara punible.

Pizcueta seria víctima d'aquest engranatge sinistre. Poc s'ho devia esperar el 1923 quan demanà entrar en una lògia, jove i potser somrient. Esperant una mena de baptisme.

4. La maçoneria com a espai de l'acció política

L'ingrés a la lògia valenciana, al marge del fet que l'edat ho permetia, s'esdevingué en un moment de grans canvis en la maçoneria espanyola. Assegurats en part per l'entrada de grups més joves, que Luis P. Martín Martínez (2013, 219-237) ha considerat actors d'un canvi generacional en la direcció de l'Orde, amb la inclusió de noves formes d'actuació, de temes distints per a la reflexió i l'acció més o menys pública i, en definitiva, amb l'abandonament d'algunes actituds reformistes o pusil·lànimes respecte a la monarquia, mantingudes fins aquell moment pel Gran Orient Espanyol (GOE). Pizcueta, d'acord amb aquesta interpretació, pertanyia a "la generación de Martínez Barrio (1921-1931)." Es tractava, per a l'historiador, d'una maçoneria

más joven que reclama un estatuto diferente del pasado. El hecho de que los últimos masones más recientes tuvieran una tonalidad más radical que reformista va hacer cambiar, de arriba abajo, la tendencia dominante. Las logias "radicales" a penas soportaban esos "señores", esos masones abogados, intelectuales y ateneístas.

El nuevo masón se encuentra entre los negociantes, comerciantes, empleados, profesores de instituto cambio sociológico.

En un ambiente masónico en plena evolución y sin haber tenido tiempo para consolidar los proyectos de ambas obediencias, el golpe militar de septiembre de 1923 va a modificar profundamente las cosas. La dictadura militar de Primo de Rivera, primero, y el directorio civil, después, a partir de 1925 van a convertir la masonería en un canal de movilización política.

[...] Un comportamiento que se explica por el papel que tendrán las logias durante la dictadura; es decir, espacio de reunión masónica y política, colusión de las fuerzas de oposición. [...] En definitiva, una nueva estrategia política, más anclada en las oposiciones al régimen y con un nivel de compromisos variable según el tipo de movilización. Dentro de esta dinámica, también podemos considerar que la dictadura favoreció la llegada de socialistas a la masonería o a la solidificación del radical-socialismo, incluso al acuerdo entre las dos obediencias en 1924.

No obstante, el papel de los radicales producirá una innovación en la atracción de nuevos masones: el reconocimiento de que sus redes tenían una finalidad múltiple. La llegada de militantes de base, de simpatizantes provenientes de todos los sectores socioprofesionales de la burguesía, de cuadros de los partidos, militares contrarios a Primo de Rivera y, por último, intelectuales, dará a la masonería española un nuevo rostro, que se integra en este vasto movimiento de oposición.

[...] Estos parámetros nos muestran una aculturación de los recursos (redes, proximidad, vínculos, etc.). La masonería ya no es una sociabilidad de notables, a partir del siglo xx se encuentra en un espacio de expresión política y de gestión común de las estrategias. El papel de los reformistas nos mostró que los masones

fueron capaces de crear unas afinidades fuera de las logias, de juntar y de establecer lazos interpersonales, institucionales y de comunicación con grupos y sectores políticos y socioculturales muy diversos. Los reformistas supieron dar una forma auténtica a lo que buscaba la masonería: ser una pasarela. Esta función fue continuada por los radicales, que, empujados por la dictadura, levantaron un sistema que hizo atractiva la masonería, pero también operativa. En suma, introducir en las logias una parte importante de los cuadros republicanos y algunos intelectuales socialistas.

Sembla legítim pensar que totes aquestes noves formes defineixen bé l'ambient que Pizcueta trobà en les lògies que freqüentà a València i en què tingué un grau i una influència sens dubte menors, però gens negligibles, al nostre parer. Per exemple, i ja fora del marc cronològic que emmarca aquest article, participà en conspiracions que pretenien portar la República a Espanya.

Sens dubte, Pizcueta degué seguir amb interès i regularitat les dissensions que dugueren el 1921 a la creació, a Barcelona, de la Gran Lògia Espanyola (GLE), a partir de la Gran Lògia Simbòlica Regional Catalana-Balear, en conflicte amb el Gran Orient Espanyol, al qual pertanyia Pizcueta (Sánchez Ferré, 61ss). Al País Valencià, la GLE només tingué una certa influència a Alacant, pel que sembla.

El mateix Martín Martínez (2007) ha estudiat amb més detall la implicació de la maçoneria espanyola en la desaparició de la monarquia de Sagunt, el 1931, i encara en la frustrada construcció d'un nou règim polític, que la rebel·lió monàrquica i feixista del 1936 va decapitar de manera brutal. Ho ha fet, centrat en la circumstància valenciana, Cruz Orozco.

D'altra banda, el pas de Pizcueta per les lògies de València coincidí amb episodis repressius antimaçònics de gran abast i profundes conseqüències, arreu d'Europa. Entre d'altres estudiosos, han estat tractats darrerament en les seues dimensions continentals per Hivert-Messeca. En aquesta història general, l'historiador dedica una rigorosa atenció a les prohibicions i persecucions que es desencadenaren contra lògies i francmaçons després de la Gran Guerra (1914-1918). Els títols dels capítols són ben eloqüents: *Hiram assassiné par les Rouges* i *Hiram assassiné par les Noirs*. El concepte assassinat remet a la literatura cabdal de la maçoneria filosòfica, però en aquest context adquireix un sentit molt més inquietant i comprovable: dictadures contraposades atacaren els Fills de la Viuda i contribuïren a difondre sobre ells un vel espès de sospites. Fou, primer, a la Unió Soviètica nascuda el 1917 de la Revolució d'Octubre i des d'allí sobre els partits de la III Internacional dirigida des de l'URSS. I a continuació, en el marc cronològic de la nostra investigació, a la Itàlia governada pel feixisme.

5. El compromís d'altres maçons republicans i valencianistes

Per a Adolf Pizcueta, hi hagué un pas previ a l'ingrés en la maçoneria, i aquest entra de ple en el període que ens ocupa. Es tracta de la participació en les activitats a València de la Lliga dels Drets de l'Home, on començà a col·laborar a través de Manuel d'Espinosa Ventura. Espinosa era un valencianista de gran influència i d'una formació mèdica notable, que s'havia iniciat en la maçoneria en 1919, en la lògia Federació Valentina núm. 93. Dos anys abans que Pizcueta.

Espinosa va tenir una important trajectòria amb el sobrenom de *Servet 3r*: era grau 3 en 1920, en 1923 ja havia aconseguit el grau 33 i era conseller del Suprem Consell del grau 33 i conseller delegat per a Llevant d'aquest organisme. Entre 1922 i 1923 va ser Venerable Mestre de la Federació Valentina i en 1924 presidia la Cambra Kadosch Los Trece núm. 22 de València. Sembla que fou l'iniciador en l'organització maçònica del valencianista Vicent Tomàs i Martí, del seu oncle Joan Martí Portalés i el seu germà Joan

Tomás i Martí, tots dos residents a Artana. Degué ser en 1922 en la lògia Patria Nueva de València, situada al carrer de Juan José Sister número 6 del Grau de València, en el mateix edifici que ocupava la Creu Roja que dirigia Espinosa. Hi assistien també Vicent Marco Miranda, Vicent Carsí i Francesc Puig Espert, entre altres destacats maçons valencians.

El 14 de juny de 1926 moria un dels seus fills, als set anys. Aquell fet li va fer qüestionar les creences. Al novembre de 1928 va ser expulsat de la maçoneria per la seua conversió cap a postulats catòlics i per fets que es detecten fins i tot en la premsa. El van acusar d'intentar convèncer diversos membres de la seua lògia dels errors de la maçoneria recomanant-los un llibre escrit pels jesuïtes, freqüentava una comunitat religiosa, a la qual va descobrir els secrets de l'Orde, i fins i tot va arribar a cremar tota la documentació que custodiava sobre diversos organismes maçònics (Pérez Silvestre).⁶

Cal tenir en compte, a més, la importància de Vicent Marco Miranda en la renovació de la maçoneria a València, amb qui sens dubte coincidiria en tasques periodístiques i en conspiracions contra la Dictadura de Primo de Rivera. Segons Gómez Molleda (43) Marco Miranda, simbòlic *Liberto*, pertanyé a la lògia Patria Nova, on coincidí amb militars com ara Manuel Hernández Solana, José Bermúdez de Castro i altres, tots iniciats el 1925. I ja el 1921 era grau 18. Marco fou exaltat al grau 33 el maig de 1927. Assenyala també la historiadora Gómez Molleda (45) que durant la dictadura de Primo de Rivera s'iniciaren, entre altres, Àlvar Pascual Leone —val a dir que ja era membre de la Federació Valentina des del 1922— a més dels qui com ell serien diputats en la República, Julio López Orozco, Antonio Pérez Torreblanca i Pedro Vargas Guerendiain, per qui després Pizcueta faria campanya electoral. Amagat després de 1939, fins que morí el 1946, Marco Miranda parlà de la seua adscripció a la maçoneria en un llibre de memòries (2005).

Amb ell, Juli Just i altres republicans i maçons compartirien activitats contra la dictadura de Primo de Rivera i la monarquia, seguint les orientacions des de l'exili de Blasco Ibáñez. També eren maçons Fèlix Azzati Descalci, successor de Blasco en la direcció d'*El Pueblo* i com a líder del seu partit polític, com ho serien Sigfrido Blasco-Ibáñez, que succeí Azzatti en les dues funcions, i el seu germà Mario, sense que vulguem ara exhaurir la llista de relacions personals que Pizcueta tingué en aquell temps amb maçons significats.

Un altre d'aquests maçons republicans destacats fou Carles Esplà Rizo, instal·lat el 1916 a València en ser bandejat d'Alacant i que treballà a *El Pueblo* fins que en sortí per discrepàncies amb Fèlix Azzati, el director. Exiliat a París durant la dictadura, fou secretari de Vicent Blasco Ibáñez. Després gaudiria de la confiança de Manuel Azaña i ocupà càrrecs d'alta responsabilitat en successius governs de la República. Sobre les seues activitats maçòniques i en general sobre la seua trajectòria política, cal veure, en paral·lel amb la de Pizcueta, els estudis de Sampetro (2023, índex onomàstic) i d'Angosto.

Com s'ha dit ja, i d'acord amb la documentació conservada, Pizcueta treballà en lògia fins al 1929. Assolí el grau quart, anomenat mestre secret. La seua carrera dins l'Orde, fins on se'n sap, va ser per tant ràpida i decidida. Molts no passaven del primer grau, aprenent. El quart, mestre secret, era un pas important dins del Ritu Escocés Antic i Acceptat, al qual pertanyien les lògies en què treballà, que en tenia trenta-tres. Els tres primers, aprenent, company i mestre, tenien una significació podríem dir menor. El grau quart significa passar a un estadi superior.⁷ És una mecànica complexa i variable segons

⁶ <https://memoriavalencianista.cat/biografies/espinosa-ventura-manuel-d>. Consultat el 15 de setembre de 2023.

⁷ https://fr.wikipedia.org/wiki/Hauts_grades_ma%C3%A7onniques

països, organitzacions i èpoques, l'exposició prolongada de la qual no afegiria res a l'objecte d'aquesta recerca.

Sobretot perquè en aquest cas cal relativitzar, amb ulls *profans*, aquestes complicacions numèriques. El pas del grau tercer al quart, o als següents, era sens dubte una prova de dedicació, assistència a les tingudes i altres mostres de fidelitat, però potser cal veure-hi igualment un reconeixement de les qualitats que els germans i superiors reconeixien en Pizcueta, entre les quals molt probablement les mateixes que el feien ascendir professionalment dins de la Companyia de Tramvies o ser un periodista eficaç i puntual, ben informat i sense irregularitats en els treballs de redacció. Però, és clar, aplicades en una direcció distinta.

Per simple deducció sobre els recursos econòmics de la maçoneria valenciana i la situació dels membres en la societat local, es pot pensar que mecanismes d'ingrés i ascensió en les lògies, com els mateixos rituals de les sessions, no tindrien rigors i exigències semblants als d'organismes maçònics més antics, il·lustres, rics i consolidats en llocs com la Gran Bretanya, on la monarquia i la maçoneria estaven tradicionalment lligades; a França, on l'Orde era consubstancial amb la República; o als Estats Units d'Amèrica, on hi havia amb freqüència presidents maçons, etc.

A Espanya, i naturalment al País Valencià, la mateixa persecució sorda a què l'Església catòlica, seguint el papat, sotmetia les idees liberals, republicanes, laïcistes o maçòniques, per tornar a la nostra qüestió, impedié que la maçoneria adquirira la importància que el capitalisme i la burgesia d'altres països, més avançats en tots els sentits, li permetien. Persecució sorda, és clar, en períodes més o menys democràtics i constitucionals, però més brutal i oberta en altres etapes de la vida espanyola, en què la reacció imperava. I no sols contra la maçoneria, que era al capdavant un epifenomen de les idees liberals, sinó contra qualsevol possibilitat d'impedir l'absolutisme. Amb Ferran VII com amb Franco.

No coneixem els motius pels quals Pizcueta abandonà la maçoneria. No s'ha de descartar una causa política per a la decisió, ja que el 1929 es produïren dissensions greus dins del republicanisme espanyol, també al País Valencià, que dugueren en 1930 a la creació del Partit Republicà Radical Socialista, en el qual tindrien un paper destacat Marcel·lí Domingo, Alvaro de Albornoz, i ací Fernando Valera, també maçó. Es podria pensar que, com faria uns anys després en separar-se del valencianisme polític per les dissensions dins l'Agrupació Valencianista Republicana, hi hagué en ell aquell "asco de la greña jacobina", que Antonio Machado atribuïa a Azorín, escriptor d'altra banda molt admirat per Pizcueta. És a dir, dels embolics.

Val a dir, tornant als expedients maçònics incautats després de la guerra i conservats a Salamanca, que al mateix lloc hi ha una nòmina confusa de maçons valencians titulada en una etiqueta mecanografiada *Relación nominal de la "Logia Plus Ultra"*, a la qual s'afegí, en manuscrit, *E información alemana*. Segons Pérez Moragón, l'esmentada relació "sembla evidentment feta després de la guerra i en una acumulació caòtica de notícies, amb el propòsit de denúncia i en què apareixen desenes de noms. Massa per a una lògia." En qualsevol cas, Pizcueta hi figura, com a pertanyent a la Lògia Les Germanies. També era de la Plus Ultra? Es dona el cas de persones que pertanyen a més d'una lògia alhora, però la composició de la nòmina té les traces típiques del *mouchardage* i de la historiografia produïda per policies o per militars. A pesar d'això és una relació a depurar, contrastant-la amb documents més fiables, analitzant cas per cas i amb cautela".

6. Les conseqüències de l'experiència maçònica de Pizcueta

En els seus escrits de defensa posteriors Pizcueta adduí que no mai no s'havia beneficiat de l'adscripció maçònica per prosperar políticament. Era plenament cert. Es

pot plantejar així la hipòtesi que Pizcueta fou maçó —sobretot— per una herència ideològica familiar que probablement inspirà tota la seua actuació posterior, també fora de la maçoneria i que potser l'influï a treballar eventualment en l'Orde, com molts d'altres, perquè, ja ingressat, degué veure-hi una manera eficaç i discreta d'enfrontar-se a la dictadura de Primo de Rivera aprofitant una certa permissivitat inicial de reunió.

Es podria considerar que el pas per la maçoneria no hauria estat una etapa particularment important en la seua vida, si no fora per la persecució i condemna que li valgué després de la victòria franquista. Igualment, es pot especular sobre el fet que la formació laica, la mateixa persecució estúpida del franquisme, afermarien les seues posicions favorables, i en alguna mesura heretades, al lliure pensament, si més no.

L'experiència pròpia i la de gent ben pròxima, com ara Josep Aràmbul Borrás, que també assolí el grau 4 i fou, secretari adjunt de Les Germanies, on Pizcueta fou secretari.⁸ Què passà al pintor Tomàs Fabregat, que pertanyia al cercle d'artistes plàstics amb els quals Pizcueta establí una relació d'amistat permanent a La Democràcia, i després a la Sala Blava i Acció d'Art, abans de 1936, per a prolongar-la després de la guerra al Cercle de Belles Arts de València? Les cobertes de la revista *Taula de Lletres Valencianes* (193-193), dirigida per Pizcueta en una etapa, són un eloqüent índex gràfic d'aquesta relació d'amistat i coincidència en determinades idees.

Un home sempre ben informat del que passava fora d'Espanya, com era, i lector habitual de premsa francesa, no deixaria de veure amb interès i temor com, durant l'Ocupació alemanya de França (1940-1944), es desencadenaven les persecucions antimaçòniques però també antisemites i antiliberals i antirepublicanes. En concret, la caça de francmaçons, i en general de tot allò que el Règim de Vichy anomenà *Sociétés Secrètes* fou especialment dura —tot i que hi hagué un alleujament després del retorn de Pierre Laval a la presidència del Consell de Ministres (1942-1944). Molts foren deportats, molts van morir —entre ells, Victor Basch, assassinat amb la seua muller per la Milícia Francesa el 10 de gener de 1944, als 80 anys, que a més era jueu i president de la Lliga dels Drets de l'Home entre 1926 i 1944 (Combes; Pierrat).

Tot això coincidirà amb el temps en què ell mateix serà perseguit com a maçó a Espanya pel franquisme i el seu Tribunal Especial per a la Repressió de la Maçoneria i el Comunisme, que seria dissolt el 1963 i les seues competències traspassades a altres instàncies. Els governs dels EUA, protectors de la dictadura franquista, imposaren al franquisme una actitud menys bel·ligerant contra les esglésies seguidores de Martí Luther i li feren fins i tot permetre el funcionament de lògies maçòniques per al personal nord-americà actiu a les anomenades bases militars conjuntes.

És evident, que per a un liberal com Adolf Pizcueta, la barbàrie desencadenada el 1936, per reacció contra la rebel·lió militar monàrquica, era absolutament rebutjable. I, enmig de la catàstrofe, fins i tot li hauria pogut costar la vida com a tantes persones considerades burgeses. I a maçons també, tant en la zona que anaven conquerint els rebels com en la cada vegada més petita controlada pels governs de la República. Però no seria menor ni menys aferrissada contra els maçons, com contra tota mena d'organismes i creences que el nou règim polític, ideològic i religiós considerava perilloses, la barbàrie dels vencedors.

Les idees que havia defensat, els avanços culturals i polítics que ell havia tractat activament d'impulsar al País Valencià en la seua joventut, ja abans de 1923 i el colp d'Estat de Primo de Rivera, com s'ha vist, foren atacades per la dictadura de Franco. També fou perseguida la maçoneria, una forma d'organització i de pensament més diversa del que habitualment es pensa però que, en qualsevol cas, representava els tres

⁸ Entrevista de l'autor amb Miren Arana Ibáñez, filla de Josep Aràmbul, l'octubre de 2008.

lemes simbòlics de la Revolució Francesa —Llibertat, Igualtat i Fraternitat—, tan presents en el republicanisme valencià —començant pel que se sol anomenar *blasquista*—, els Drets de l'Home i del Ciutadà, el pensament laic, el respecte a totes les creences religioses i a totes les doctrines filosòfiques i, en definitiva, a unes lliçons morals que Adolf Pizcueta degué probablement aprendre a la llar familiar, si més no del seu pare, i que sempre mantindria, ni que fos amb una discreció forçada per circumstàncies coactives, però que també és un dels models de conducta practicat per les lògies.

En la personalitat del nostre personatge la passió valenciana, valencianista, sol ser considerada com a fonamental, potser per més visible —per bé que amagada en la immediata postguerra, en bona part pel fet que estigué molts anys sota vigilància dels organismes repressius de la francmaçoneria. Ara, aquests valors civils i morals que havia adquirit des de la infantesa, foren igualment una columna fonamental en la seua vida, una guia normativa que l'inspirà en cada moment.

Sembla convenient, per tancar aquest article, remarcar aquests fets en què, en poc més d'un any, van coincidir el seu ingrés en una lògia maçònica valenciana i la irrupció militar en la governació de la monarquia espanyola, després d'un llarg període de governs civils —superant les *asonadas*, els *pronunciamientos* i els conflictes armats de caràcter civil en el segle XIX— i de vigència de la Constitució promulgada per Antonio Cánovas del Castillo el 1876, ja restaurada la monarquia en la persona d'Alfons XII de Borbó.

Entre les lliçons que cal reconèixer en la personalitat d'Adolf Pizcueta, en la seua activitat vital i en la seua presència pública, per més discreta que fora per voluntat d'ell —aquest semblava ser el seu tarannà, segons el testimoni de persones que el conegueren i el tractaren amb una certa assiduïtat— la tolerància fou un valor contínuament exercit. Si de cas, era intolerant amb els intolerants, especialment quan atacaven el País Valencià, la seua llengua i la seua cultura, ni que foren els qui es disfressaven de *valencianistes*. Era, en to menor, el sentit d'una frase particularment enèrgica, de míting, d'un polític que ell admirava profundament, Manuel Azaña i que he de citar de memòria: “Si ellos tiran el banco, yo tiro la mesa”.

Obres citades

- Angosto Vélez, Pedro L. *Sueño y pesadilla del republicanismo español. Carlos Esplá una biografía política*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2002.
- Cano Coloma, José. *Vientos contrarios. Recuerdos autobiográficos*. Nestor Ramírez ed. València: Ajuntament de València, 1983.
- Combes, André. *La Franc-maçonnerie sous l'Occupation*. París: Editions du Rocher, 2001.
- Cortés, Santi. *El valencianisme republicà a l'exili*. València: Comissió per al V Centenari del Descobriment d'Amèrica, 1993.
- Cruz Orozco, José Ignacio. "Aproximación a la historia de la masonería valenciana durante la República y la guerra civil." En *La II República. Una esperanza frustrada*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1987. 255-268.
- Cuenca Toribio, J. M. "Un posible punto de partida para el análisis de una cuestión clave en la Historia Española Contemporánea. El anticlericalismo." En J. A. Ferrer Benimeli ed. *Masonería, política y sociedad*. Saragossa: Centro de Estudios de la Masonería Española, 1989. 709-730. Vol. 2.
- Expedient del Tribunal Especial per a la Repressió contra la Maçoneria i el Comunisme incoat contra Adolfo Pizcueta Alfonso.
- Expedient del Tribunal Especial per a la Repressió contra la Maçoneria i el Comunisme incoat contra Adolfo Pizuela Alonso.
- Gómez Molleda, María Dolores. *La masonería en la crisis española del siglo XX*. Madrid: Taurus, 1986.
- Fernández, Pura. "Vicente Blasco Ibáñez y la literatura de propaganda filomasónica." En Joan Oleza & Javier Lluch eds. *Vicente Blasco Ibáñez: 1898-1998. La vuelta al siglo de un novelista. Actas del Congreso Internacional celebrado en Valencia del 23 al 27 de noviembre de 1998*. València: Biblioteca Valenciana, 2000. 163-90.
- Ferrer Benimeli, J. A. "Las logias del Grande Oriente Español (1900-1936)." En J. A. Ferrer Benimeli ed. *Masonería, política y sociedad*, Saragossa: Centro de Estudios de la Masonería Española, 1989. 1031-1082, Vol. 2.
- . ed. *Masonería y peridiodismo en la España contemporánea*. Saragossa: Universidad de Zaragoza, 1993.
- . ed. *La masonería en la España el siglo xx*. Toledo: Universidad de Castilla-La Mancha/Cortes de Castilla la Mancha, 1996, 2 vol.
- Heras, Antonio R. de las. "Banco de datos sobre la masonería española: (las logias de Valencia)." En J. A. Ferrer Benimeli ed. *La masonería en la España del siglo XIX*, 1987. 607-635. Vol. 2.
- Heras, Antonio R. de las, Nogales, J. Tomás & Fernández, M. Joaquina. "El estado actual del banco de datos de la masonería." En J. A. Ferrer Benimeli ed. *Masonería española y americana*, 1993. 607-635. Vol. 2.
- Hivert-Messeca, Yves. *L'Europe sous l'Acacia (Histoire des Franc-maçonneries européennes du xviii siècle à nos jours)*. París: Dervy, 2016. Vol. 3.
- Magenti Javaloyas, Silvia. *L'anticlericalisme blasquista. València: 1898-1913*. Simat de la Valldigna: La Xara, 2002.
- Marco Miranda, V. *Memorias de Vicente Marco Miranda. In illo tempore* (1942). València: Consell Valencià de Cultura, 2005.
- Martín Martínez, Luis P. *Los arquitectos de la República. Los masones y la política en España, 1900-1936*. Madrid: Marcial Pons, 2007.
- . *Generaciones políticas en la masonería española (1900-1931)*. *Ayer* 91 (2013): 219-237.
- Mellado, Carmen & Ponce, Concepción. *Tinguda blanca. Maçoneria valenciana i entorn social*. Tavernes Blanques: L'Eixam, 1995.

- Pérez Moragón, F. "El valencianisme i el fet dels Països Catalans (1930-1936)." *L'Espill* 19 (1983): 57-82.
- . "Adolf Pizcueta: unes notes." *L'Espill* 20 (1985a): 123-136.
- . pròleg. *Memòries fragmentàries*. València: Acció Cultural del País Valencià/Fundació Gaetà Huguet, 1990. 6-26.
- . "Testimonis d'història." En *Maçoneria i Il·lustració. Obres del Musée de la Franc-Maçonnerie. Col·lecció GODF*. València: MuVIM, 2009. 17-30.
- . "Blasco i anticlericalisme." En Javier Varela ed. *Blasco Ibáñez (1867-1928)*. València: MUVIM, 2011a. 11-15. Vol. 2.
- . "Blasco, editor." En Javier Varela ed. *Blasco Ibáñez (1867-1928)*. València: MUVIM, 2011b. 63-67. Vol. 2.
- . "Joaquim Reig, una frustració política". *elDiario.es* (5 de maig de 2020).
- Pérez Silvestre, Òscar. *Manuel d'Espinosa Ventura*.
<https://memoriavalencianista.cat/biografies/epinosa-ventura-manuel-d>. Consultat el 15 de setembre de 2023.
- Pierrat, Emmanuel. *Les franc-maçons sous l'Occupation*. París: Albin Michel, 2016.
- Pizcueta, A. *Memòries fragmentàries*. València: Acció Cultural del País Valencià/Fundació Gaetà Huguet, 1990.
- Reig, Ramir. *Obrers i ciutadans. Blasquisme i moviment obrer*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1996.
- Sampedro, Vicent. *La maçoneria valenciana i les lògies accidentals durant la Guerra Civil*. València: Consell Valencià de Cultura, 1997.
- . *Los hijos de la viuda (La masonería en la ciudad de Alicante, 1893-1939)* (2a ed. rev.). Alacant: Ajuntament d'Alacant / Publicacions de la Universitat d'Alacant, 2023.
- Sánchez Ferré, Pere. *La maçoneria a Catalunya (1868-1947)*. Barcelona: Clavell Cultura, 2008. 2 vols.